

СТАВЛЕННЯ СЕЛЯН ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ДО ЗАХОДІВ З ПРИМУСОВОГО ЗНИЩЕННЯ ХОВРАХІВ

Р. Л. Молдавський

Запорізький національний університет

mold1@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-2397-0611>

Ключові слова: ховрах, шкідник, степ, держава.

Ховрах – це єдина дика тварина яка протягом майже 200 років колонізації Степової України була постійно поруч з людиною, постійно дошкуляючи їй, суперничаючи з нею за врожай, в кінцевому підсумку стала порятунком для багатьох людей під час Голодомору 1932-1933 та Голоду 1946-1947 років.

У ході дослідження ми прийшли до висновку, що у землеробських районах України боротьба із шкідниками сільського господарства тривала перманентно. Затвердження спеціальних норм із винищення, а пізніше введення грошових штрафів за не виконання цих норм, подібних шкідників сприяла значному зниженню їх популяції. Така тенденція зберігалася і протягом перших років ХХ ст. Після захоплення території України більшовицькою владою питання боротьби із шкідником набуває нового звучання. Радянська влада візьметься за справу «по новому», «по революційному», відроджуючи колишні методи боротьби та запроваджуючи нові покарання за не виконання норм винищення. Криза усього сільського господарства змушувала радянську владу розпочати «боротьбу за врожай», який насамперед був потрібен для підтримки власного режиму у містах, по всіх напрямках. Тому боротьба із шкідниками сільського господарства набула не лише довоєнних – природніх форм, але й нових методів та підходів. Водночас, затятий ворог сільського господарства стане рятівником для багатьох мешканців України під час голодоморів 1930–1940-х рр. Саме в ці трагічні десятиліття ховрахи стали для багатьох єдиним джерелом білкового харчування, врятувавши десятки тисяч життів.

THE SOUTHERN UKRAINIAN PEASANTS' ATTITUDE TOWARDS THE MEASURES OF THE SPECKLED GROUND SQUIRREL FORCED EXTERMINATION

R. Moldavskij

Zaporizhzhia National University

Key words: speckled ground squirrel, pest, Steppe, state

This article provides an analysis of the role of speckled ground squirrels (*Spermophilus suslicus*) in the life of the Southern Ukrainian peasants. A speckled ground squirrel may seem a common pest on the face of it, who inhabits the whole area of the European Steppe and partly Asia. Nevertheless, it was this small animal who the Southern Ukrainian peasants considered to be the one of the most “vicious” enemies of their harvests of cereals.

A speckled ground squirrel represents the only wild animal that was always close to men during almost 200 years of the Ukrainian Steppe's colonization. It was constantly annoying peasants, competing with them for the harvests. However, it eventually became an opportunity to survive for many people during the Holodomor of 1932-1933 and Soviet famine of 1946-1947.

We will try to find it in this article. Considering all mentioned above, the aim of the article is, firstly, an analysis of the stages of the Southern Ukrainian population's struggle with speckled ground squirrels. Secondly, it is evaluation of the special features of the measures taken by the state and local authorities in order to struggle with pests. Therefore, the research objectives are the following: to analyze the imperial and Zemstvo's programs on the Steppe pest extermination; to describe the common people's attitude towards the issue and to define the consequences of this struggle. We come to the conclusion that there was a constant struggle with Steppe pests in the agricultural areas of Ukraine. Both adoption of special rules of pest extermination and introduction of fines for the pest law violation contributed to the significant pest population decline. This trend persisted during the first years of the XX century. After having seized the territory of Ukraine, the Bolshevik authorities got a new perspective on the pest control issue by solving it “anew”, “in a revolutionary way”. They resumed old methods and implemented new kinds of punishment for the pest law violation. The crisis of all agriculture forced the Soviet authorities to start a “struggle for the harvest”, which was primarily needed to support their own regime in the towns, comprehensively. Thus, this pest control obtained other forms, not only pre-war natural methods, but also new approaches. At the same time, the arch enemy of harvests will be the savior of many Ukrainians during the Holodomor and famines of the 1930s and 1940s. It was during these tragic decades that speckled ground squirrels became the only source of protein for many people, saving tens of thousands of lives.

Боротьба із шкідниками сільського господарства проходить червоною ниткою через усю історію появи та розвитку землеробства. У стародавні часи людина більше покладалася у цій боротьбі на вищі сили, пов'язуючи появу, наприклад, сарани, з проявами «нечистої сили» чи «Кари Божої». То вже у XVIII ст., з набуттям знань про природу і тваринний світ, розпочала боротьбу власними силами.

У представленій розвідці мова піде про, здавалося б, пересічного шкідника, характерного для усього Степового регіону Європи, частково Азії – ховраха. Саме ця невелика тварина в уявленні селянства Південної України була одним з «найлютіших» ворогів врожаю зернових культур. Дехто може не погодитися, бо до пантеону «найлютіших» входили, ще, принаймні, два шкідники – сарана та хлібний жук (кузька). А тому суперечки про перше – «найшкідницьке» місце розпочинати не варто, бо наявна джерельна база не дозволить нам визначити «переможця». Просто будемо пам'ятати, що належність до цього пантеону вже робила з «піддослідного» реальну загрозу, яка була зафіксована навіть у народних переказах.

Світова історія знає і інші приклади боротьби людини із ссавцями-шкідниками. Можна, хоча б, пригадати запеклу двохсотлітню боротьбу (а інакше і не скажеш) із кроликами в Австралії. Боротьбу яка триває з 1859 р. до сьогодні, боротьбу в якій людина побудувавши загорожу від «вухастих» довжиною 1800 км, все одно прогнала. Боротьбу в якій людина частково взяла реванш, використавши біологічну зброю, але так і не перемогла! Тому, можемо констатувати, що наш, місцевий ховрах, значно поступається в запеклому протистоянні його заокеанським, дуже далеким родичам, і можливо його місцевим колегам – сарані та «кузьке».

З іншого боку, ховрах – це єдина дика тварина яка протягом майже 200 років колонізації Степової України була постійно поруч з людиною, постійно дошкуляючи їй, суперничаючи з нею за врожай, в кінцевому підсумку стала по-рятунок для багатьох людей під час Голодомору 1932-1933 та Голоду 1946-1947 років.

Зважаючи на те, що Україна кілька століть претендувала на роль «житниці Європи» маємо ґрунтовні наукові студії з її аграрної історії. Але на жаль в численних наукових працях присвячених традиційній землеробській культурі українців, методам ведення землеробства та ін. досить побіжно висвітлюються питання боротьби із шкідниками. Причому переважна більшість дописів на цю тему розглядають проблему у контексті аграрних наук чи зоології.

Натомість маємо згадування про боротьбу із шкідниками, у тому числі, і ховрахи, в істори-

ко-етнографічних нарисах України, працях присвячених заселенню Південної України, історії земств, історії іноземних колоністів на півдні України, тощо.

Першу згадку про боротьбу із ховрахи знаходимо ще в історико-етнографічному нарисі «Малороссия. Описание края», який вийшов 1876 р. у С.-Петербурзі¹. Книга була рекомендована для народних училищ, а детальна інформація про ховрахів була залучена в рамках просвітницької роботи земств у боротьбі із шкідником, які і справді станом на 70 роки XIX ст. були великою проблемою.

Аналіз законодавчої діяльності імперського та земського урядів, спрямованого на боротьбу зі шкідниками здійснив І.Л.Горемікіна². Згадування про існуючу проблему знаходимо і в працях відомого агронома А.Ф. Фортунатова, який досліджуючи фактори від яких залежала врожайність наголошував на важливості боротьби із шкідниками³.

Ще одним напрямом історіографії, де згадується ця боротьба, звичайно є історія земств. Але, інформація стосовно боротьби із ховрахи лише побіжно згадується в цих виданнях.

Серед сучасних дослідників можна виокремити Волос О.В., яка здійснила вдалу наукову розвідку, висвітливши питання боротьби земств із ховрахи у Херсонській губернії⁴.

У ґрунтовному дослідженні Мешкова Д. присвяченому німцям-колоністам у Причорномор'ї описується перші спроби боротьби з ховрахи, та початок формування державного нагляду за цією боротьбою⁵.

Отже, як бачимо, питання боротьби з ховрахи неодноразово висвітлювалося на сторінках наукових видань. Нажаль, не зважаючи на це існує певне коло питань, на які не було відповідей. У даній статті ми спробуємо їх знайти. Виходячи з вищесказаного, метою нашої статті є аналіз етапів боротьби населення Степової України з ховрахи та з'ясування особливостей реалізації заходів держави та органів місцевого

¹ Малороссия. Описание края в историческом, географическом и этнографическом отношении. С.-Петербург, 1876. 63 с.

² Горемыкин И.Л. Свод узаконений и распоряжений правительства об устройстве сельского хозяйства и учреждений по крестьянским делам. Б.м., 1903. 1596 с.

³ Фортунатов А. Общий обзор земской статистики крестьянского хозяйства. *Итоги экономического исследования России по данным земской статистики*. Москва : Тип. А. И. Мамонтова, 1892. Т. 1. Крестьянская община. 600 с.

⁴ Волос О.В. Заходи земств Херсонської губернії щодо боротьби з ховрахи (остання третина XIX – початок XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2014. Вип. XXXIX. 346 с.

⁵ Мешков Д. Життєвий світ причорноморських німців (1781-1871). Київ : Кліо, 2017. 464 с.

самоврядування, спрямованих на боротьбу зі шкідниками. Завданнями статті виступає аналіз загальноімперських та земських програм зі знищення степових шкідників, ставлення до них пересічного населення та наслідків цієї боротьби. Хронологічні рамки охоплюють XIX – початку XX ст. Це період, коли реалізовувалася цілеспрямована політика з винищення так званих степових шкідників. Верхня хронологічна межа пояснюється якісними змінами в акцентах господарювання, зумовленого більшовицькими економічними реорганізаціями.

На відміну від кроликів з Австралії, яких завезли для полювання, ховрахи відносяться до «аборигенних» видів степової зони. Ховрахи схильні до проживання великими родинами, у норах завдовжки 5-7 метрів та глибиною до 3 метрів. У харчуванні досить вибагливі: зоологи стверджують, що в них в залежності від пори року змінюються дієта. Так, навесні вони надають перевагу підземній частині рослини, влітку зелені, а восени – зернам. Натомість, культурні злакові (пшеницю, жито) ховрах поїдає будь коли повністю – від коріння до кінчика стебла. Саме ці гастрономічні уподобання вивели ховрахів в трійку лідерів зі шкідництва¹.

Логічним є припущення, що збільшення популяції ховрахів пов'язано з поширенням зернових культур територією Півдня України. Однак, як стверджують біологи, перше суттєве збільшення популяції ховрахів було пов'язано з поширенням скотарства. Цей приріст, скоріш за все, був дуже плавним, та непомітним. Бо як стверджував опитаний та записаний Д. Яворницьким дід Россолода, який згадував про козацькі часи: «оцієї погані, що тепер поразвелась, ховрахів та гусениці, тоді і не чути було»².

Як відомо на Півдні України скотарство було основною галуззю господарства за часів існування Нової Січі. Цілинний типчаково-ковилловий степ створював ідеальні умови для випасу волів, коней, овець. Саме витоптування худобою, що випасалася, цього цілинного степу призвела до зміни рослинності. Замість високих та густих трав на місцях вигонів починає зростати низька та рідка трава, одним з видів якої був «тонконіг бульбистий». Вважається, що саме він припав до смаку ховрахам, які почали на добрих харчах швидко збільшувати популяцію.

Але справжній «демографічний вибух» у ховрахів розпочався наприкінці XVIII ст. і був пов'язаний із збільшенням посівів зернових культур, які, стали справжніми ласощами для ховрахів.

Стрімке збільшення популяції на очах у сучасників призводило до наділення ховрахів підвищеною, не природньою родючістю. Так на сторінках згадуваної «Малоросії», від безпомічності та розпачу стверджувалося, що протягом літа «овражки рождают детей три раза», і тому їх кількість збільшується надзвичайними темпами³. Насправді, самка ховраха, як і більшість ссавців, приводить лише один приплід протягом року⁴.

Ще один міф – це неприродній апетит ховрахів. Так, у споминах відомого старожила міста Нікополь Павла Коппа згадується вельми цікавий епізод, який йому розповів у молодості місцевий мисливець Яків Штамбург, головними героями якого виступають «ховрахи-ненажери». Він згадує про двох братів поміщиків Петренків, які посварилися. Маєток одного брата був на Єлисаветградщині, а у іншого на Полтавщині. І от один з братів вирішує наловити, в себе на Полтавщині, 5000 ховрахів і вночі випустити їх на полях свого брата. Обґрунтовуючи головну мету цієї акції – знищення посівів, наводяться «наукові данні», що один ховрах за рік споживає 1000 пудів зерна⁵. Отже, шляхом не складних підрахунків, виходить що 1000 пудів це 16 тис. кг, а кожен ховрах з'їдає майже по 44 кг зерна кожного дня. Далі за переказом не менш кумедно.

Полтавщина, як уособлення всього найбільшого та родючого (найбільші вареники, галушки, тощо) не могла дозволити собі звичайних ховрахів. Тому оповідач, мабуть розуміючи, що 1000 пудів це забагато, наголошує, що це ж «полтавські» ховрахи – вони і більші, і більш ненажерливі! У якості доказу своїх слів старий мисливець згадує здивування Карла XII перед Полтавською битвою розмірами полтавських ховрахів. Поява у переказі саме здивованого Карла XII є досить передбачуваною. Якщо слідувати логічному ланцюгу – здивуватися може лише людина яка раніше їх не бачила, а значить іноземець; а далі треба дати відповідь на пи-

¹ Токарский В.А. Суслики: *Spermophilus suslicus* (Guldenst., 1769) и *Spermophilus pygmaeus* (Pallas, 1778) на стыке их ареалов (Сообщение 1. Прошлое распространение). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія : біологія. 2013, №1079. С. 138.

² Яворницький Д. Запорожжє в остатках старины и преданиях народа. Киев : Наукова думка, 1995. С.247.

³ Малороссия. Описание края в историческом, географическом и этнографическом отношении. С.-Петербург, 1876. С.58.

⁴ Токарский В.А. Суслики: *Spermophilus suslicus* (Guldenst., 1769) и *Spermophilus pygmaeus* (Pallas, 1778) на стыке их ареалов (Сообщение 1. Прошлое распространение). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія : біологія. 2013, №1079. С.140.

⁵ Копп П. Из воспоминаний Бойцового Петуха. *Время и мы*. Нью-Йорк-Париж, 1987. №99. С.24.

тання – який відомий іноземець гарантовано був під Полтавою?!

Наступний сюжет нагадує соколине полювання, яке було поширене у багатьох народів Євразії. Оповідач пригадує царя Дарія та скіфів. У персів, за його переказом, були ховрахи розміром із кішку. Вони були приучені полювати на дичину. Але скіфи змогли переманити цих «ховрахів-мисливців» на свій бік, і перси, залишившись без провіанту, були змушені залишити південноукраїнський степ. Ця розповідь, незважаючи на заперечення попередньої історії, де ховрахи «спеціалізувалися» лише по злакових рослинах, повинна була остаточно переконати слухачів, що ховрах – це «серйозний супротивник».

Отже, як бачимо, ховрахи займали певне місце у народній творчості (мисливських байках) в кінці XIX ст., що ще раз підкреслює існуючу проблему. Незважаючи на кумедність переказу, він демонструє найбільший страх тодішнього селянства – «ненажерство» ховрахів, яке було гіпертрофоване до фантастичних розмірів.

Народні перекази про ховрахів не завжди мають негативне забарвлення. Мешканці Добропілля переказують легенду про те, що саме ховрахи допомогли відкрити одне з найперших родовищ – Завидівське¹. Згідно легенди місцеві селяни звернули увагу на нехарактерний колір хутра деяких ховрахів. Так слідкуючи за забрудненими вугільним пилом ховраками, селяни змогли визначити де вугільний пласт виходить на поверхню. Або Петропавлівка Дніпропетровської області, де згідно переказів за допомогою ховрахів були відкриті поклади вапна².

Перші ж документальні згадки про існуючу проблему датуються ще 1799 роком. Інспектуючи колонії менонітів Самюель Контеніус, який очолював комісію з інспекції іноземних колоністів, повідомляв про велику шкоду від цих тварин для врожаю. Тому Контора опікунства зобов'язала усіх шульців стежити, та власне, організовувати боротьбу із ховраками. На колоністів було покладене зобов'язання, яке пізніше переросло в «ховрашкову повинність» для усіх землекористувачів Південної України, винищувати їх згідно нормативів³.

На початок століття норма складала 30 ховрахів на кожного колоніста чоловічої статі. Для звітності шульци (старости) мали завести спеціальний журнал, для фіксування кількісних показників боротьби, та зберігати шкурки тварин. Маємо і перші кількісні показники цієї боротьби: у Хортицькому окрузі протягом року було знищено 16 427 ховрахів. Звісно рекомендації та боротьба стосувалися не лише ховрахів, а й інших двох шкідників. А тому вже на початку XIX ст. в інструкціях, стосовно особливостей ведення землеробства на півдні, та інших документах було сформовано стійке тріо із вищезгаданих шкідників.

На практиці боротьба з ховрашками полягала в їх фізичному знищенні. Для цього колоністи заливали до норки воду, а тварину, що вискакувала вбивали. В той час, судячи із відсутності згадувань про «голови та хвости», звітували цілим тілом ховраха. Незважаючи на жорсткі норми, покарання за їх не виконання зводилося до «громадського осуду».

На сторінках вже згадуваної книги «Малоросія. Описание края», знаходимо список методів, що застосовувалися: засипання землею нор, вбивання дерев'яних кілків, але найбільш ефективним було заповнення нор водою. Тобто метод, який більше відомий як «виливання ховрахів» застосовувався ще на зорі колонізації краю. Скоріш за все сама природа підказала людині цей метод, бо відомі факти коли в період сильних дощів вода повністю затоплювала колонії ховрахів, особливо в низинах⁴.

Сам метод досить яскраво описав у своїх споминах Лев Троцький, який потайки від батьків ухоронив за «водовозом» у степ на полювання. Воду треба було лити не швидко, але й не повільно, чекаючи коли ховрах вискочить з норки. Потім його добивали палицею. Він зазначав, що старий ховрах міг навіть затикати нору задом, але зазвичай здавався на другому відстрі, і вистрибував⁵.

До речі, питання використання праці дітей для виконання «ховражкової повинності» на сьогодні є відкритим. Можна погодитися з припущенням Д. Мешкова про використання такої праці⁶, але документальних підтверджень, на жаль не виявлено. У той же час, маємо дозвіл на використання дитячої праці для боротьби з «хлебним жуком» причому навіть з віковими обмеженнями. Дозволялося на невеликі відста-

¹ Уголь Добропольщины. Шахты і рудники Західного Донбасу. URL : <http://pabel92.wixsite.com/rudlozivska/single-post/2015/10/11/%D0%A3%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D1%8C-D0%94%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%89%D0%B8%D0%BD%D1%8B> (Дата доступу 21.06.2019).

² Завидовские копи. Шахты і рудники Західного Донбасу. URL : <https://www.donmining.info/2015/12/zavidovskie-kopi.html> (Дата доступу 21.06.2019).

³ Мешков Д. Життєвий світ причорноморських німців (1781-1871). Київ : Кліо, 2017. С.225–226.

⁴ Малороссия. Описание края в историческом, географическом и этнографическом отношении. С.-Петербург, 1876. С.59.

⁵ Троцкий Л. Моя жизнь : опыт автобиографии. URL : <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotl026.htm>

⁶ Мешков Д. Життєвий світ причорноморських німців (1781-1871). Київ : Кліо, 2017. С.225.

ні залучати дітей для збору жука від 10 років, а на великі від 15 років. У той же час збирання жуків, «дещо» відрізняється від описаного Л. Троцьким у споминах¹. Тому питання залишається відкритим.

Згідно даних наведених у книзі Д. Мешкова особливо проблемним періодом були 1840-1850 рр. Наведені ним данні з «Журналу МГИ» за 1850 р. ілюструють драматизм цієї боротьби – «ослаблене холерою та цингою населення не мало змоги вживати звичних заходів для їх знищення»².

Звертає увагу той факт, що саме держава через розпорядження та інструкції стимулювала боротьбу із шкідниками сільського господарства. Пізніше, після проведення земської реформи, цю функцію перебрали на себе земства. Звичайні селяни, натомість, сприймали цю проблему в релігійному контексті – вважаючи нищення врожаю карою Божою.

Питання боротьби із «оврашками» неодноразово ставало предметом детального розгляду на зібраннях Олександрівського повітового земства. Майже одразу після створення, у 1865 р. було прийнято рішення про обов'язковість боротьби із ховрахами. Єдиним шляхом боротьби із «злом» сільського господарства, як йшлося у протоколі засідання, було – знищення винуватців.

Увесь Олександрівський повіт і Маріупольська округа були розподілені на двадцять ділянок. За винищенням ховрахів по кожній ділянці наглядав «гласний». Він слідкував за виконанням плану і звітував кожного року про це. Винищення тварин відбувалося не навімання, а з дотриманням всіх визначених норм. Тобто на кожній ділянці протягом року треба було знищити певну кількість тварин. Функції контролю за популяцією ховрахів було покладено на сільські громади та землевласників.

На практиці це виглядало наступним чином. Наприклад, у 1866 р. згідно протоколів земського зібрання за вересень, на засіданні наголошувалося на тому, що знищення «оврашков» протягом року йшло досить успішно. Окремим пунктом протоколу були зазначені відповідальні за ділянки, які доклали найбільших зусиль, і виконали норми не лише за поточний рік, а й за минулий. В цілому спеціальний додаток до протоколів засідання підсумовував, що протягом року було винищено 5 946 237 ховрахів.

З цієї ж відомості стає зрозумілим, що боротьба з тваринами йшла не завжди успішно. На-

самперед це стосується кількісних показників, бо майже по кожній ділянці залишалися борги, як за минулий 1866 р., так і за поточний рік. Особливо боротьба з ховрахами не найліпшим чином велася в грецьких і єврейських поселеннях. І якщо останні змогли «надолужити», то грецькі поселенці Маріупольської округи потрапили окремим пунктом до відомості, як найбільші боржники за 1866 і 1867 роки – 1 605 455 ховрахів.

Отже, боротьба із шкідниками сільського господарства, контроль над якою перебрали на себе земства, протягом другої половини 60-х років XIX ст. носили ніби то обов'язковий характер, але, санкції за не виконання були відсутні.

Барон Корф на зібранні у 1866 р. наголошував на позитивних зрушеннях у боротьбі із введенням примусового винищення. Натомість як він, особисто, так і численні гласні наголошували на необхідності встановлення системи штрафів за не виконання повинності. Вони переказували настрої громади, яка завзято взялася за винищення ховрахів, бо побоювалася штрафів. Як доповідав гласний Блоходере, лише невелика частина населення усвідомила користь від винищення ховрахів. Тому частина гласних пропонувала знову підняти питання про встановлення штрафів. Або як пропонував гласний Марк, встановити податок на кожні 10 десятин: ховрашки або гроші.

Але питання покарання не знаходило розуміння на вищому рівні – губернії. Так, на тому саме засіданні барон Корф наводив приклад Бахмутського повіту, де подібний податок був опротестований губернатором та наголошено, що такий податок на практиці дорівнює штрафу. Отже, бачимо, що на місцевому рівні управління всіляко намагалися ввести систему покарання. Але такі спроби нашоувалися на спротив губернської влади, яка діяла в жорстких лабетах імперського законодавства, яке чітко регламентувала систему штрафів та податків.

Досить показовий анекдотичний казус, який демонструє відношення селянства до програми земств по знищенню ховрахів, зафіксовано на сторінках найстарішої одеської газети. Цей епізод детально описано у статті Волос О.В., яка присвячена боротьбі херсонського земства з ховрахами. Але, чомусь авторка стверджує, що наведена нею історія «історичний факт», а не влучна сатира. Спробуємо розібратися.

Так, авторка статті, посилаючись на «Одеський вісник» за 1867 р. переказує історію про те, що мешканці якогось селища Катеринославської губернії були змушені платити податок за невиловлених ховрахів грішми та натурою. Вони переловили усіх ховрахів у своєму повіті, але до омріяної норми все одно не вистачало. І тому

¹ Троцкий Л. Моя жизнь : опыт автобиографии. URL : <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotl026.htm>

² Мешков Д. Життєвий світ причорноморських німців (1781-1871). Київ : Кліо, 2017. С.226.

вони вирішили піти до сусідньої Херсонської губернії. Натомість, херсонці, дізнавшись про причину вилонювання їх ховрахів катеринославцями, не дозволили їм це зробити. Аргументували вони свою заборону побоюваннями, що якщо їм введуть подібний податок, то їм самим може не вистачити ховрахів до норми, що встановлено.

Про те, що ця історія не має нічого спільного з тогочасними реаліями можна перекоонатися згадавши, що у 1867 році Олександрівське повітове земство, на засіданні обговорювало питання введення норм з вилонювання ховрахів які були запроваджені минулого року. Система штрафів в 1867 р. була відсутня, система податків також. До цього можна додати: відсутність назви населеного пункту у статті та фантастичне припущення, що було вбито усіх ховрахів у повіті¹. Отже, сама стаття, судячи з часу написання, була реакцією на нещодавно введені норми із вилону ховрахів. Написана в сатиричному стилі замітка яскраво демонструє ставлення до цієї проблеми автора чи редакції, а по-суті, висміювала ці нововведення, чи селян, що не бажали виконувати норми з вилонювання ховрахів.

У такому поданні інформації немає нічого дивного, бо користь від «оврашкової повинності» залишалась у частини селян під питанням. Вони розглядали ці введені норми як додатковий тягар, особливо після запровадження повинності. І різними шляхами намагалися обійти встановлені норми. Інша частина сприймала ховрашині набіги, як «Божу кару», яку треба смиренно прийняти.

А якщо додати до цих «мирських та духовних» вагань селян доволі «енергозатратні» методи боротьби, то можна зрозуміти чому селянство не гребувало шахрайськими методами щоб прозвітувати про виконання повинності.

Всіляким шахрайствам сприяли і не продумані правила та процедура звітування. Земські гласні від повітів виходячи з того, що зберігати для звітування вбиту цілу тварину складно, вимагали пред'явити різні частини тіла ховраха: голову, лапку чи хвостик. Так тіло ховраха розчленовувалося, і на практиці один ховрах звітував мінімум двічі.

Епіцентром такої торгівлі звісно були ділянки, де були найбільші боржники – Маріупольська округа. Пізніше до цього переліку приєднуються єврейські колонії. До речі, такий стан речей було обумовлено проблемним станом самих цих колоній, починаючи від не вдалих місць ро-

зташування, нестачі води для потреб господарства та ін.

Гласний Сугуров на засіданні обурено повідомляв про торгівлю хвостиками ховрашків на ринку в грецькому поселенні на кордоні з Азовським військом. Він наголошував, що: *«торговали на базаре овражковими хвостиками, как огурцами, а покупали хвостики, как г. Мариуполь: он воспользовался этой торговлей, чтобы уменьшить овражковую недоимку, покупая хвостики насчет не истребляющих овражков, и затем взыскивая с них деньги»*. В контексті цього деякі гласні наголошували на необхідності визначення єдиної частини ховрашиного тіла для звітування. Більшість гласних схилилася до голови, бо на це була вагома причина².

Як зазначав гласний Нестелей серед селян відсоток тих хто продовжував відноситися до ховрахів, як до «Кари Божої», був досить високим. Тому вони побоюючись ще більшої кари відрубували ховрахам хвостики, а саму тварину відпускали на волю. Відповідно такий спосіб звітування повністю перекреслював грандіозні плани земств стосовно винищення ховрахів³. Під час обговорення цього питання було вирішено вести боротьбу з неосвіченим селянством за допомогою священиків, які повинні були провести роз'яснювальну роботу серед населення.

Ще один спосіб шахрайства описав Л. Троцький у своїх споминах⁴. Зі шкурки спритники вирізали з десятків хвостиків, та звітували ними чи здавали земствам по одній копійці за хвостик.

Отже, всілякі шахрайства із звітуванням вкоренилися одразу із запровадженням норм на вилонювання тварин. Однак, та тлі таких махінацій знайшлися гласні, які, навпаки, захищали таку торгівлю. І, навіть, ідеалізували образ «сумлінного торговця» ховрашиними хвостиками – особисто виконав норму перед повітом, то чому б тепер не заробити на цьому! Така логіка більшість обранців до омани не вводила. Тому питання залишалося відкритим.

В подальшому боротьба із ховрахами лише підсилювалася. Так, наприклад, у 1888 р. в протоколах засідань Олександрівського земства з'являється нове формулювання: *«оврашковая повинность»*. Тож можемо констатувати, що боротьба з ховрахами вийшла на «новий рівень».

¹ Протоколы Александровского уездного земского собрания (с 26 сентября по 3 октября 1870 г.). Екатеринослав : Типография Я.М. Чаусского, 1871. С.105.

² Протоколы Александровского уездного земского собрания (с 26 сентября по 3 октября 1870 г.). Екатеринослав : Типография Я.М. Чаусского, 1871. С.106.

³ Протоколы Александровского уездного земского собрания (20-26 сентября 1867 г.). Екатеринослав : Типография Я.М. Чаусского, 1868. С.120.

⁴ Троцкий Л. Моя жизнь : опыт автобиографии. URL : <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotl026.htm>

Справа в тому, що повинність вже передбачає жорсткий контроль, і найголовніше санкції за не виконання цієї повинності. За не виконання повинності з вилучення ховрахів у кількості 302 902 тварин передбачалося накладання штрафу у розмірі 6058 тис. крб. 4 коп. Розрахунки показують, що за кожну тварину треба було сплатити по – 0.01 копійки. Тобто кожні десять ховрахів оцінювалися у одну копійку. Отже, в залежності від не виконання норми ця сума рівними частинами розподілялася між ділянками, і відповідно лягала на сільські громади і землевласників. Як бачимо штрафи були не дуже великими.

В цілому, станом на 1888 р. популяція ховрахів почала зменшуватися. В деяких місцевостях протягом літа взагалі ніби то не було зафіксовано ховрашиного шкідництва. Тому логічним було підняття питання про зменшення повинності, як мінімум у двічі. Саме про це просили землевласники земство. Але побоюючись досить швидкого відновлення популяції земство вирішило, принаймні, на цей рік норм з вилучення ховрахів не зменшувати.

У протоколі констатувалося, що, незважаючи на успіхи в боротьбі з ховраками на певних ділянках, вони дуже швидкими темпами поширюються на інших ділянках. Тому було ухвалено рішення про введення повинності ще для двох категорій землекористувачів: церкви та залізничної дороги. Ці дві категорії землекористувачів раніше не мали виконувати «оврашкову по-

винність». Але згідно з роз'ясненнями від міністерства земство могло на власний розсуд, за потреби, поширити й на них цю повинність.

Як бачимо у землеробських районах України боротьба із шкідниками сільського господарства тривала перманентно. Затвердження спеціальних норм із винищення, а пізніше введення грошових штрафів за не виконання цих норм, подібних шкідників сприяла значному зниженню їх популяції. Така тенденція зберігалася і протягом перших років ХХ ст.

Після захоплення території України більшовицькою владою питання боротьби із шкідником набуває нового звучання. Радянська влада візьметься за справу «по новому», «по революційному», відроджуючи колишні методи боротьби та запроваджуючи нові покарання за не виконання норм винищення. Криза усього сільського господарства змушувала радянську владу розпочати «боротьбу за врожай», який насамперед був потрібен для підтримки власного режиму у містах, по всіх напрямках. Тому боротьба із шкідниками сільського господарства набула не лише довоєнних – природних форм, але й нових методів та підходів.

Водночас, затятий ворог сільського господарства стане рятівником для багатьох мешканців України під час голодоморів 1930 – 1940-х рр. Саме в ці трагічні десятиліття ховрахи стали для багатьох єдиним джерелом білкового харчування, врятувавши десятки тисяч життів.

References

- Malorossiia. Opisanie kraia v istoricheskom, geograficheskom i etnograficheskom otnoshenii. S.-Peterburg, 1876. 63 s.
- Goremykin I.L. Svod uzakonenij i rasporyazhenij pravitelstva ob ustrojstve selskogo sostoyaniya i uchrezhdenij po krestyanskim delam. B.m., 1903. 1596 s.
- Fortunatov A. Obshij obzor zemskoj statistiki krestyanskogo hozyajstva. Itogi ekonomicheskogo issledovaniya Rossii po dannym zemskoj statistiki. Moskva : Tip. A. I. Mamontova, 1892. T. 1. Krestyanskaya obshina. 600 s.
- Volos O.V. Zahodi zemstv Hersonskoyi guberniyi shodo borotbi z hovrahami (ostannya tretina HIIH – pochatok HH st.). Naukovi praci istorichnogo fakultetu Zaporizkogo nacionalnogo universitetu. Zaporizhzhya : ZNU, 2014. Vip. XXXIX. 346 s.
- Myeshkov D. Zhittiyevij svit prichornomorskih nimciv (1781-1871). Kiyiv : Klio, 2017. 464 s.
- Tokarskij V.A. Susliki: *Spermophilus suslicus* (Guldenst., 1769) i *Spermophilus pygmaeus* (Pallas, 1778) na styke ih arealov (Soobshenie 1. Proshloe rasprostranenie). Visnik Harkivskogo nacionalnogo universitetu imeni V.N. Karazina. Seriya : biologiya. 2013, №1079, s. 138-143.
- Yavornickij D. Zaporozhe v ostatkah stariny i predaniyah naroda, Kiev : Naukova dumka, 1995. 447. 448 s.
- Kopp P. Iz vospominanij Bojcovogo Petuha. Vremya i my. Nyu-Jork–Parizh, 1987. №99. S.5-61.
- Ugol Dobropolshiny. Shahti i rudniki Zahidnogo Donbasu. URL : <http://pabel92.wixsite.com/rud-lozivska/single-post/2015/10/11/%D0%A3%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D1%8C-D0%94%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%89%D0%B8%D0%BD%D1%8B>
- Zavidovskie kopi. Shahti i rudniki Zahidnogo Donbasu. URL : <https://www.donmining.info/2015/12/zavidovskie-kopi.html> (Data dostupu 21.06.2019).
- Trockij L. Moya zhizn : opyt avtobiografii. URL : <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotl026.htm>
- Protokoly Aleksandrovsckogo uezdnago zemskogo sobraniya (s 26 sentyabrya po 3 oktyabrya 1870 g.). Ekaterin-slav: Tipografiya Ya.M. Chausskago, 1871. 351 s.
- Protokoly Aleksandrovsckogo uezdnago zemskogo sobraniya (20-26 sentyabrya 1867 g.). Ekaterinoslav: Tipograf-ya Ya.M. Chausskago, 1868. 684 s.

Received 24 June 2020

Accepted 15 July 2020